

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

АСТАХОВА
Катерина Вікторівна

**ВИНИКНЕННЯ
БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В СРСР
(1985 — 1991 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 — історія громадських рухів
і політичних партій

*Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук*

Київ — 1994

00373729 (V)

Робота виконана на кафедрі загальної історії Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор КУЗЬМІНЕЦЬ О. В.
доктор історичних наук, професор МАЛЬЧІН Ю. М.
доктор юридичних наук, професор КОПІЙЧИКОВ В. В.

Провідна організація:

Харківський університет

Захист відбудеться «11» лютого 1994 року о 12-00
на засіданні спеціалізованої Ради Д 068.18.05 в Київському університеті
ім. Тараса Шевченка (252601, Київ, ГСП, вул. Володимирська, 60,
ауд. 349)

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського
університету (вул. Володимирська, 58)

Автореферат розісланий «6» січня 1994 року

Вчений секретар
спеціалізованої ради

Ю.А. ГОРБАНЬ

48-29. 119
Актуальність теми дослідження. Зміни, які охопили в другій половині 80-х — початку 90-х років всі сфери життя радянського суспільства, найбільш яскраво і зримо проявилися в політичній сфері. Саме тут відбувалося становлення політичного та ідеологічного плюралізму, драматична боротьба за владу, виникнення нових політичних структур. На цьому політичному тлі, в умовах кризи, а потім і розпаду СРСР, йшов активний процес ломки традиційної монопартійної системи, формування основ майбутньої багатопартійності.

У життя суспільства, яке входило в посттоталітарну стадію, поступово впліталися елементи незвичні, почасти чужорідні, якщо розглядати їх з позиції традиційних критеріїв. Але вплив і авторитет саме нових суб'єктів політичних стосунків — громадянських ініціатив, суспільних рухів, протопартійних структур і політичних партій — засвідчували про їх перспективність, високі потенційні можливості впливу на владні структури, громадську думку, формуючу нову політичну систему в цілому.

Все це обумовило необхідність глибокого вивчення та аналізу процесів, що відбуваються, дослідження на системному рівні генезису, форм діяльності й інших історичних аспектів новостворених суспільно-політичних структур.

При всій специфічності розвитку політичних процесів у різних регіонах колишнього СРСР уявляється, що висхідні позиції трансформацій, які відбуваються, були багато в чому схожі, мали спільні закономірності, значний вплив на весь подальший шлях розвитку суверенних держав — колишніх союзних республік.

Іншими словами, необхідність вивчення джерел і процесу становлення багатопартійності в умовах розпаду СРСР диктується соціально-політичними реаліями першої половини 90-років, при цьому аналіз на системному рівні представляє не менший інтерес для історичної науки, ніж вивчення окремих деталей.

Актуальність вибраної теми підсилюється ще й тим, що саме з появою нових політичних партій і рухів зв'язаний початок реальної демократизації, необратимість процесів, початих у СРСР в 1985 році.

Якщо врахувати, що перспективи розвитку постсоціалістичних держав, формування в них громадянських суспільств багато в чому залежить від стану і діяльності саме нових суб'єктів політичних відносин, то стає досить з'ясовним все зростаючий інтерес дослідників до проблеми становлення політичного плюралізму, виникнення і розвитку нових політичних партій, протопартій, рухів.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1985 по 1991 рік. Саме на цей час припали найбільш активні процеси, пов'язані з розпадом СРСР, ліквідацією монопартійної і формування основ багатопартійної системи. Події ж серпня 1991 року і перетворення, які настали після них, потягли за собою кардинальні зміни суспільно-політичної ситуації. Тим самим завершився цілий етап формування багатопартійності в колишньому СРСР.

Об'єктом дисертаційного дослідження є нові суспільно-політичні рухи і партії, які виникли в СРСР в умовах розпаду системи. Предметом — історія їх виникнення, становлення і розвитку, взаємовідносин з традиційними суспільно-політичними структурами.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Зміни в політичній та соціально-економічній сферах генерували серйозні подвиги і в науці, особливо гуманітарній, де тема нетрадиційних суспільно-політичних структур і новостворених партій зайняла помітне місце. Таке положення відбилась спочатку на кількісних показниках; у другій половині 80-х

суттєво виросла чисельність публікацій, де в різній постановці розглядалась визначена проблема. Їх основний масив у 1985-1987 роках припадав на засоби масової інформації, де, як правило, викладались окремі факти, події, без достатнього їх аналізу.

Зміни тут відбулися пізніше, в 1988 році, коли в ряді центральних видань, паралельно з матеріалами описового характеру з'явилися й аналітичні. Преса зберегла стабільний інтерес до проблем «неформалітету», але доступ до широкої аудиторії отримали вже не тільки журналісти, а і вчені-суспільствознавці.

На цей же період припадає видання великої кількості довідкової літератури, підготовленої як офіційними закладами, так і самими новоствореними суспільно-політичними структурами.

На кінець 1989-1990 років проблема самоорганізуючих суспільних об'єднань і партій зайняла пільне місце і на сторінках спеціальних видань. У друці з'явилися результати багаточисельних, достатньо репрезентативних конкретно-соціологічних досліджень, які суттєво поповнили базу даних.

На початок 90-х років практично сформувався самостійний науковий напрямок, який вивчав різноманітні аспекти діяльності нових суб'єктів суспільно-політичних відносин. Свідченням тому поява й перших дисертаційних досліджень.¹

На кінець 80-х років самостійно організовані суспільно-політичні структури стали предметом пильного і стабільного суспільного інтересу і масштабних досліджень.

Науковому аналізу соціальної природи самодіяльних рухів, їх трансформації в нові політичні партії присвячені роботи Бастиркіна А.,

¹ Араньєв Н. Неформальные объединения: генезис и перспективы. Дис. на соискание уч. степ. канд. социол. наук. — Тюмень. — 1991; Білоус А. Політичні об'єднання України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук. — Київ. — 1993; Богомаз К. Громадсько-політичні рухи і партії в Україні в другій половині 80-х — на початку 90-х років. Дис. на здобуття наук. ступ. докт. істор. наук. — Київ. — 1992.

Березовського В., Кагарлицького Б., Кузьміна О., Левічевої В., Сундієва І.¹ У названих авторів спостерігається велике розкидання думок з питання про причини виникнення самодіяльних структур і різкого зросту в кінці 80-х їх кількості. Значне розходження в поглядах на генезу явища багато в чому пояснюється його складністю і недостатньою вивченістю, жорсткістю колишніх методологічних позицій.

Ряд дослідників — Пертцик В., Полозов В., Федоров О., Щиглик О.² — аналізують нормативно юридичний статус діяльності новостворених суспільних об'єднань, що для історичного дослідження являє значний інтерес, тому що відбиває положення самодіяльних структур у суспільстві, історичну трансформацію їх статусу.

На кінець 80-х визначилась і ведуча група західних спеціалістів, які публікують серйозні наукові дослідження різноманітних аспектів генези і функціонування новостворених суспільно-політичних організацій СРСР перебудовного періоду³. Симптоматично, що практично всі вони жорстко пов'язують проблему формування багаточисельних структур із подіями 1985 року і змінами, що настали після них.

¹ Бастыркин А. Демократия и гражданское общество //Сов. право. — 1990. — № 7. — С. 30-43; Березовский В., Кротов Н. Неформальная Россия. — М.: Мол. гвардия, 1990. — С. 382; Кагарлицкий Б. Мыслящий тростник. — Лондон: Имка-пресс, 1990. — 64с.; Кузьмин О. Демократия и антидемократия //Гражданский референдум. — 1991. — № 6. — С. 15-20; Левичева В. Анатомия неформального движения //Изв. ЦК КПСС. — 1990. — № 4. — С. 150-156; Сундиев И. Неформальные молодежные объединения: опыт экспозиции //Социол. исслед. — 1987. — № 5. — С. 56-62

² Пертцик В. Самодетельные объединения и правовое регулирование их деятельности //Глобус. — 1988. — № 3. — С. 20-25; Полозов В. Массовые демократические движения: современный облик и тенденции развития //Рабочий класс и современный мир. — 1988. — № 1. — С. 33-43; Федоров О. Общественные инициативы и самодетельность масс //Коммунист. — 1986. — № 8. — С. 15-24; Щиглик А. Закон и политические партии //Пол слова. — 1991. — № 12. — С. 3-4

³ Виммер Э. Идеология «новых социальных движений» в СССР //Проблемы мира и социализма. — 1988. — № 7. — С. 54-67; Гидденс Э. Революции и общественные движения //Диалог. — 1992. — №№ 6-7; Гринстайн Ф. Личность и политика //Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Горбачева //США: экономика, политика, идеология — 1990. — № 1. — С. 6-13.

В українському суспільствознавстві вивчення системи позадержавних самодіяльних утворень, які знаходилися в стані становлення, практично тільки розвертається в зв'язку з недавнім структуруванням самого об'єкта дослідження. Привертають на себе увагу роботи Білоуса А., Головатого М., Булавина О., Слюсаренка А., Томенка М.¹ та ін. Для названих авторів характерний інтерес до становлення і розвитку суспільних рухів і партій в Україні, до досліджень молодіжних груп і течій.

Значну цінність представляють роботи Литвина В., який опублікував ряд матеріалів із сучасних політичних партій і рухів в Україні². У них подано широкий спектр фактичних даних, зроблені спроби класифікації нових суб'єктів політичного життя України.

Робіт же історико-аналітичного плану в українській історіографії поки немає.

Із багаточисельних досліджень, які стосуються проблем нових суспільно-політичних структур, можна виділити достатньо представницьку групу, предметом вивчення якої є молодіжний «неформалітет». У кількісному і якісному відношенні роботи названого напрямку помітно превають над іншими. Саме тут сконцентровано великий масив журнально-газетних публікацій, наукових статей, в рамках якого відбувалося своєрідне історіографічне становлення проблеми.

На прикладі названої групи достатньо легко простежується перехід від інформативно-фактографічного підходу до аналітичного, узагальнюючого. У працях таких дослідників як Комісарова С. і Шендрик А.,

¹ Білоус А. Багатопартійність в Україні: порівняльний огляд // Сучасність. — 1992. — № 6. — С. 108-120; Булавин А., Головатий П. Молодежная политика партий, движений и общественных организаций на современном этапе // Молодежь Украины. — Киев: УНИИ проблем молодежи. — 1992. — С. 75-91; Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України. — Київ: Знання, 1990. — 48.

² Литвин В. Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 62-102.

Кофирін М., Малютін М., Фельдштейн Д.¹ зроблені спроби аналізу явища в існуючій суспільно-політичній системі координат на між-дисциплінарній основі.

Важливим внеском в розробку питань молодіжного «неформалітету» стали публікації Українського науково-дослідного інституту проблем молоді, який здійснює активну дослідницьку роботу в цьому напрямі і повертає до неї провідних українських фахівців. Аналогічну діяльність здійснювали інститути молоді і в інших регіонах колишнього СРСР, але їх видання за рівнем помітно поступаються українським.

Відчутно посилили джерельну базу матеріали наукових і науково-практичних конференцій різного рівня: «Сучасні політичні партії і суспільні рухи» (1991 рік, Донецьк); «До нової України — шляхом реформ» (1992 рік, Київ); «Політика і час» (1992 рік, Київ) та ін. Їх проведення сприяло не тільки подальшому просуванню наукових досліджень з проблем формування багатопартійності і нової політичної системи в цілому, а й закріпленню толерантних підходів до інакомислячих, відпрацюванню позицій окремих партій і рухів.

На початку 90-х, коли трансформація самодіяльних суспільних рухів і протопартійних груп привела до виникнення великого числа нових політичних партій, відбулися помітні зміни в науковій літературі. З'явилась значна кількість добору статей, збірників, куди ввійшли матеріали про нові партії, їх програми, виступи лідерів, статистичні дані.

Фундаментальних же досліджень саме «перехідних» процесів, шляхів та особливостей формування, життєдіяльності нових політичних партій в літературі поки що немає.

¹ Комиссарова С., Шендрик А. Возрождение идеала. — М.: Политиздат, 1990. — 269 с.; Кофирин Н. Проблемы изучения неформальных групп молодежи // Социол. исслед. — 1991. — № 1. — С. 82-85; Малютин М. Неформалы в перестройке: опыт и перспективы // Иного не дано / Под ред. Ю.Афанасьева. — М.: Прогресс, 1988. — С.210 — 227; Фельдштейн Д. Психолого-педагогические аспекты изучения неформальных объединений молодежи // Сов. педагогика. — 1987. — № 6. — С. 11-16.

Окремі спроби Левічевої В., Лукіна Ю., Марченка Г., Перегудова С. і Холодковського К., Шаброва О.¹ скоріш лише визначили напрямок майбутніх фундаментальних досліджень історії становлення і розвитку реальної багатопартійності в регіонах колишнього СРСР.

Глибока наукова оцінка літератури, яка існує з цієї проблеми в даний час, відсутня. Оpubліковані історіографічні огляди носять в більшій мірі бібліографічний характер. Не змінили ситуацію поки що і огляди літератури, які містяться в ряді наукових праць (дисертаціях, авторефератах, окремих монографіях) про самодіяльні суспільно-політичні формування і політичні партії. Як правило, ці огляди дають лише загальне уявлення про нові роботи і не розкривають стану вивчення як всієї проблеми, так і окремих її аспектів.

Мета і завдання дослідження. У даному дослідженні поставлена мета виявити найбільш загальні тенденції виникнення, становлення і розвитку самодіяльних суспільно-політичних структур, проаналізувати процес їх трансформації в нові політичні партії.

У роботі зроблена спроба осмислити історичні аспекти процесів, які сформували новий зміст політичного життя суспільства, узагальнити і систематизувати уяву, яка склалася про них. У відповідності з цим у завдання дослідження входить:

— визначення основних факторів, які впливали на процес виникнення самодіяльних суспільних рухів і політичних партій у колишньому СРСР, і джерел їх формування;

¹ Левичева В. Политическая система — от монополии к плюрализму // Коммунист Украины. — 1990. — № 13. — С. 34-43; Лукин Ю. Социально-политическая активность и протест в истории советского общества. — Архангельск: Гос. пед. институт. — 1991. — 110 с.; Марченко Г. Политические институты и общественные движения. — М.: Знание. — 1991. — 62 с.; Перегудов С., Холодковский К. Политическая партия. Мировой опыт и тенденции развития // Коммунист. — 1991. — № 2. — С. 65-77; Шабров О. Политические партии, общественные движения и социалистический выбор перестройки // Социально-политические науки. — 1990. — № 9. — С. 63-71.

— вичленення загальних рис і найбільш принципових особливостей функціонування нових суб'єктів політичного процесу в умовах кризи соціалістичної системи, переходу від моно- до багатопартійності;

— виділення ключових етапів формування багатопартійності в колишньому СРСР.

Методологічна основа. Значні складності викликає визначення методологічної бази дослідження, тому що відбувся розвал попередньої історичної методології і в науці відсутня будь-яка визначена концепція історичного розвитку колишньої радянської держави. Необхідно брати до уваги і ту обставину, що пізнавальна ситуація в цій сфері дослідження багато в чому визначається етапом первинного накоплення і осмислення фактологічного матеріалу.

У цілому методологічну основу дисертаційного дослідження склали об'єднані методи пізнання соціальних явищ: діалектичний, структурно-функціональний і порівняльно-аксіологічний.

Використання цих методів для опису і аналізу суспільно-політичного життя сягає праць Платона «Держава» і «Законо», Арістотеля «Політика», та Цицеронівських «Про державу» і «Про закони».

Опора на класичну історико-філософську спадщину, а також використання робіт відомих російських спеціалістів — суспільствознавців XIX — початку XX ст. Берліна П., Вдовозова В., Гамбарова Ю., Чичеріна Б., дає змогу прослідкувати послідовність основоположних теоретичних позицій, які стосуються держави, суспільства, соціальних груп і класів, формування суб'єктів громадянського суспільства дорядянського періоду.

Необхідним ключем до розуміння природи об'єкта, що вивчається, є погляди К. Маркса та В. І. Леніна, таких відомих вітчизняних та зарубіжних дослідників як С. Андрєєв, Є. Гідденс, Г. Ділігенський, Є. Вятр, Л. Спірін, М. Острогорський.

Ряд цінних теоретичних положень було використано з робіт відомих істориків і філософів Волобуєва О., Їллячука Г., Гусева К., Іофе Г. і Тютюкіна С., які вивчали питання взаємовідносин політичних партій і рухів Росії напередодні 1917 р. і пожовтневого періоду, а також Варивдіна В., Міграняна А., Перегудова С., Смолькова В., Шкаратана О., що досліджували різноманітні аспекти становлення громадянського суспільства; Грушина Б., Баталова Е., які аналізували масову свідомість, структуру і форми її прояву, причини і особливості її трансформацій.

Джерелова база дослідження визначена з урахуванням вибраної теми і побудована в основному на матеріалах Росії, України, Закавказзя і Прибалтики, де процеси, які вивчаються, розвивались найбільш динамічно і виразно.

У складі наявних на даний час джерел з історії розвитку самодіяльних суспільних рухів і політичних партій, на базі яких в основному проводилось дослідження, виділяються два великих комплекси — ділові документи і періодична преса. До ділових належать перш за все документи безпосередніх організаторів і керівників самодіяльних суспільно-політичних рухів і партій регіональних, міських та інших структур. До цієї ж групи варто зарахувати ряд матеріалів, які відклалися в фондах установ, органів та організацій, безпосередньо пов'язаних із вирішенням проблем, поставлених новими суб'єктами політичних відносин (ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, різноманітних міністерств, ЦК ВЛКСМ, партійних і профсоюзних органів і організацій). У роботі використовувались стенограми і матеріали з'їздів народних депутатів і сесій Верховної Ради СРСР і окремих республік, місцевих рад, а також матеріали з виборів народних депутатів усіх рівнів.

Другу, основну, групу джерел склали опубліковані в періодичній пресі всіх рівнів дані, починаючи від центральної преси і закінчуючи

багатотиражками і невідцензурними виданнями. Особливість другої групи полягає в тому, що під час проведення дослідження довелося використовувати і офіційну і неофіційну періодичну пресу, так званий «самвидав», який складав у кінці 80-х років вагомий джерельний потенціал.

За даними самих інформаційних центрів самодіяльної преси, на початок 1990 року виходило 323 видання¹. Під час проведення дослідження широко використовувались видання Народних фронтів, партій і протопартійних рухів, правозахисних організацій та ін.

Одним з найважливіших джерел вивчення самоорганізуючих суспільно-політичних структур є ділові документи. Основна складність їх використання полягає в тому, що вони дуже розпорошені по окремих відомствах, закладах і організаціях. Інша проблема — неповнота і погане збереження такого типу джерел, частина яких знаходиться в приватних осіб або вже втрачена. Що до такого важливого джерела з досліджуваної проблеми як періодична преса, то воно в порівнянні з діловими документами, більш багатогранне, оперативне, доступне і краще збережене, що дозволило отримати інформацію різноманітних зрізів та рівнів, які відрізняються за тематикою, глибиною аналізу і ступенем деталізації.

Основу цієї групи склали центральні видання, які мають найбільші тиражі і локалізацію розповсюдження, а також видання Народних фронтів і нових громадсько-політичних рухів і партій. При цьому видання і архіви політичних новостворень дали великий масив документів і матеріалів.

У процесі роботи широко використовувались фонди інформаційного центру самодіяльних громадських організацій (м. Москва) і Незалежної громадської бібліотеки (м. Москва) — структур архівно-бібліотечного типу, створених самими рухами і партіями.

¹ Информационный бюллетень Информационного Агентства Союза межпрофессионального объединения трудящихся. — 1990. — № 23. — С. 3.

При вивченні генези самодіяльних суспільно-політичних структур, ступеня їх впливу і ролі у виникаючих трансформаціях політичного життя, використовувались результати конкретно-соціологічних досліджень, які проводилися автором у складі різних наукових колективів у 1987-1993 роках: «Самодіяльні об'єднання в умовах перебудови» (1987-1989 роки); «Соціальний обрис неформального молодіжного об'єднання» (1988 рік); «Студентство і неформальні формування» (1990-1991 роки) та ін.

Всі перераховані джерела взаємодоповнювали одне одного і дозволили забезпечити комплексність і достовірність дослідження, в якому вперше в українській історичній літературі в такому обсязі розглядається історія формування і розвитку самодіяльних громадських організацій, їх трансформації в нові політичні партії на матеріалах колишнього СРСР в хронологічних рамках 1985-1991 років.

Наукова новизна дослідження:

— дається методологічне обґрунтування підходів до історичного дослідження проблем самостворюючих суспільно-політичних структур;

— розкриваються їх можливості і ступінь впливу на політичні процеси, які відбуваються у суспільстві, що знаходиться в кризовій стадії свого розвитку;

— виявляються та ієрархізуються за своєю значимістю причини виникнення такого соціального явища як масові позадержавні суспільно-політичні організації;

— розглядається механізм функціонування і перетворення самодіяльних суспільних структур у політичні партії;

— підтверджується гіпотеза про те, що події серпня 1991 р., вже традиційно трактовані в літературі як «спроба державного перевороту» суттєво змінили хід трансформації монопартійної системи в багатопартійну і порушили тим самим еволюційність цього процесу. І робиться висновок, що невключеність значної частини населення в

вербально схвальні процеси, при наявності в їх свідомості глибинних елементів, сформованих на принципах відмінних від багатопартійної реальності, детермінує протирічність, непослідовність його поведінки по відношенню до нових політичних партій та інших громадсько-політичних структур.

Теоретичне і практичне значення положень і висновків дисертаційного дослідження полягає в наступному:

— розроблені методологічні принципи аналізу об'єкта, що вивчається, можуть використовуватися під час проведення подальших історичних досліджень його мінливого змісту;

— отримані результати вивчення генези і механізмів розвитку і взаємовідносин нових громадсько-політичних структур можуть бути враховані під час розробки і прийняття рішень із соціально-політичних питань, які порушують найширше коло проблем життєдіяльності суспільства в перехідний період;

— висновки дослідження і дані, отримані під час його проведення, можуть бути використані для прискорення процесу створення громадянського суспільства в Україні, надання йому управлінського характеру;

— результати роботи представляють інтерес для розробки різноманітних навчальних курсів з історії України і колишнього СРСР, з політології, для діяльності засобів масової інформації, функціонування нових громадсько-політичних структур.

Апробація роботи. Основні положення дисертації отримали відбиття в монографії, статтях і тезах наукових конференцій загальним обсягом до 30,8 др.а. Деякі з них викладені в доповідях і повідомленнях на V Міжнародній політологічній школі-семінарі «Вибори в умовах сучасної демократії» (Таллінн — Копенгаген, ЮНЕСКО, Фонд демократії Данського королівства, 1993 рік); Міжнародній науково-практичній конференції «Молодіжна політика: досвід, проблеми, перспективи» (Київ, Міністерство України у справах молоді та спорту, 1991 рік);

Міжнародній науково-практичній конференції «До нової України — шляхом реформ» (Київ, Верховна Рада України, 1992 рік); 24-х конференціях різного рівня (1989-1993 роки).

Структура дисертації обумовлена основною метою і завданнями дослідження і включає в себе: вступ, три розділи, висновок, бібліографію і додатки.

У першому розділі «Історичні передумови виникнення багатопартійності в СРСР» відбиті основні етапи розвитку самодіяльної громадсько-політичної активності в колишньому СРСР, зроблена спроба вичленили загальне і незвичайне в цьому процесі, визначити наявність або відсутність послідовності. На межі 80-90-х років в радянському суспільстві відбулися зміни, які охопили всі сфери життєдіяльності держави і найбільш яскраво виявилися в політичній сфері. Ускладнилися зв'язки між різноманітними суб'єктами політичного життя, яке набуло принципово нової якості. Зміни змісту і суттєвих характеристик політичних процесів в колишньому СРСР продикували необхідність їх глибокого і всебічного дослідження.

У розділі зазначається, що складнощі становлення парламентаризму і багатопартійної системи в сучасному постсоціалістичному суспільстві не можуть бути подолані без співвіднесення їх з історико-політичним досвідом — як власним, так і інших держав, які здавна мають політичне управління демократичного типу.

Періоди різких соціальних змін завжди відзначались інтенсивними «спалахами» самодіяльної активності населення. Вони спонукались, з одного боку, неефективністю існуючих організаційних структур, а з іншого — можливістю, що відкривається, реалізувати накопичений людьми соціальний потенціал.

Враховуючи об'єкт дослідження, у розділі подано короткий виклад етапів і особливостей розвитку політичних об'єднань і партій Російської імперії кінця XIX — початку XX ст., коли сформувались їх

основні традиції і характерні риси. Порівняльний аналіз показав, що жодна країна в світі не мала стільки політичних організацій, скільки їх виникло в Росії за відносно короткий відрізок часу, головним чином за роки революції 1905-1907 років. У різні періоди, з кінця XIX ст. до 20- років, їх існувало, за різними джерелами, від ста до двохсот чотирнадцяти¹.

У даному разі важливі і самі статистичні дані, які свідчать про масовість аналізованого явища, і можливість порівнювати з аналогічними показниками в суміжних державах, де число прото- і партійних структур було набагато меншим.

Окрім недостатньої політичної культури населення, відсутності демократичних традицій, дві причини бурхливого зросту партій і прото-партійних рухів здаються найбільш значними. По-перше, складність і строкатість соціально-класової структури російського суспільства, обумовлена сплетінням феодальних і капіталістичних відносин. По-друге, багатонаціональний склад держави, в результаті чого політичні проблеми та інтереси помножились на національні.

У цілому ж розвиток громадсько-політичного життя Російської імперії перших двох десятиліть XX століття свідчить про те, що за своїм рівнем і якістю існуюча тут на початку століття політична культура не була готова до практики парламентської гри. В Європі громадянські свободи — джерело і опора істинного парламентаризму і справжніх партій — стали продуктом тривалої історичної еволюції, а не були даровані монархом в результаті Маніфесту і одномоментно «засвоєні» населенням.

Виходячи з цього, бачиться помилковим закорінений у цей час підхід до квазіпарламентаризму і багатопартійності перших двох десятиліть

¹ Див.: Непролетарские партии России. Уроки истории. — М.: Мысль. — 1984. — С. 83. Левичева В. Слово предостережения в защиту многопартийности // Диалог. — 1991. — № 8. — С. 46.

XX ст. як до реального початку руху Росії європейським політичним шляхом, перерваному революцією.

Особливу увагу звернено у розділі на протиріччя розвитку досліджуваного об'єкта в радянський період, на поступову ліквідацію більшовиками основ багатопартійності. У той час, як першим результатом Жовтневої революції стало всебічне заохочення свободи дискусій, які рідко проводили інші партії з найважливіших принципових питань державної політики, інші сили незабаром почали діяти в протилежному напрямі. Зліт ентузіазму, викликаний перемогою революції, минув, навесні — влітку 1918 р. різко загострилися економічні труднощі і з лівих сил усередині партії стала створюватися опозиція, яка звинувачувала партійне керівництво в опортуністичних тенденціях і відході від більшовистських принципів.

Боротьба з опозицією та інакомисленням надто швидко трансформувалась в боротьбу з опозиціонерами та інакомислячими. Надія на відносно демократичний вихід із ситуації, що склалася, була повністю ліквідована в березні 1921 року, коли X з'їзд РКП(б) прийняв знамениту резолюцію «Про єдність партії».

Але внутріпартійні суперечки, про які йшла мова вище, не відразу екстраполірувалися на все громадсько-політичне життя та скували його. Тенденції ці формувались поступово і в своєму розвитку пройшли ряд етапів.

Позитивний процес створення і розвитку багаточисельних громадських організацій на кінець 20-х практично припинився. Змінилось не просто десятиліття — концепція розвитку країни.

На середину 30-х років, коли всі ланки адміністративної системи склалися, запрацювали на повну силу, легальні форми суспільної самодіяльності зникли. Простір соціально одобреної суспільної активності звузився до рамок декількох офіційних організацій. Тільки в кінці 40-х років проявились тенденції до відродження, здавалося назавжди забутого явища — нелегальної політичної самодіяльності.

Аналіз матеріалу дає підставу для висновку про те, що тенденції до відродження нелегальної політичної активності кореняться все ж таки в більш ранньому періоді. Швидше можна говорити про процес переходу від відкритої легальної опозиції в перші роки 20-х, до нелегальної роботи, до опору і різноманітних форм протесту в 30-40-х. Опір всередині партії в 30-х — початку 50-х на відміну від 20-х носив епізодичний, недостатньо виражений характер, через терор і масові репресії, які панували в країні на той час.

Поступовий демонтаж механізму екстремального розвитку почався після смерті Сталіна Й.В. Розчистка соціальних просторів від найбільш одіозних заперечливих норм і правил дала можливість відродити деякі легальні форми самодіяльності.

Початком сучасного етапу розвитку самодіяльних громадських рухів в колишньому СРСР правомірно вважати кінець 50-х років.

Саме на цей період у результаті процесу демократизації суспільства та економічних реформ відбулися помітні подвиги в громадсько-політичному житті.

Перша хвиля неформалітету (у сучасному розумінні терміна) була забарвлена головним чином у червоні кольори і найчастіш іменувала себе «комунарським рухом». Завдяки помітному оздоровленню суспільної атмосфери були зруйновані стереотипи, які здавалися непорушними. Розвиток соціальної самодіяльності став усвідомлюватися як суспільна потреба.

Головним досягненням «першої хвилі» стало значне оздоровлення суспільної свідомості, руйнація стереотипів 30-х років, практична демонстрація того, що поява додаткових (окрім офіційно існуючих) форм самодіяльних організацій не тільки не підтримує підвалин суспільства, а й відповідає суті змін, що відбуваються.

У рамках «другої хвилі» (кінець 50-х — 60-ті роки) пройшло по висхідній своєрідне «дорослішання» самодіяльних рухів та ініціатив.

Не яскраво, затенено, але заявили про себе громадські, соціальні, політичні рухи, для яких уже був характерним не тільки і не стільки молодіжний склад учасників. Серед них найбільш послідовним, і таким, що чинить помітний вплив на сучасний «неформалітет», стало дисиденство, яке представляло собою своєрідну форму громадського опору.

«Третя хвиля» самодіяльного руху припала на 1986 рік, коли виявилася тенденція до інтеграції контркультурних, еспатажно-агресивних груп «класичного неформалітету» в якесь єдине «неформальне» середовище, що зберегло основні елементи субкультури минулих груп. Але якщо контркультурні та еспатажно-агресивні рухи були найпомітніші, то більш важливою змістовою характеристикою «третьої хвилі» став активний розвиток соціальної та політичної самодіяльності.

Окрім різкого підйому соціально-політичної самодіяльності та екологічних рухів помітно зростали (на базі залишків право-захисного руху) групи відкрито політичної орієнтації, націлені на ліквідацію існуючого ладу мирним шляхом.

З кінця ж 1986 р. самодіяльний громадсько-політичний рух у його «неформальній» формі вступив у кризу, так як вичерпаними виявились можливості клубно-гурткової роботи. Виникла й потреба в «горезвісному» звільненому апараті всередині руху.

Однак це не означало, що «неформальні групи» зникли зовсім: частина їх так і продовжувала своє клубно-гурткове спілкування, не претендуючи на лідерство в широкому суспільному русі; друга частина зосередилась на «самвидавницькій» діяльності, де ще можна було обійтись невеликим колективом однодумців; треті розлучились з «неформальною» любительщиною, перейшовши на цілком офіційну роботу і реалізуючи тим самим свою потребу мислити і говорити вільно; четверті, якщо таким групам пощастило закріпитися як ядро в перекроєній на новий стиль, створеній ними ж самими широкій організації,

займались, як і належить, виробленням політики такої організації, ведучи постійну боротьбу з неодмінно виникаючими новими претендентами на роль лідерів із числа новачків, намагаючись закріпити свою монополію на владу в русі.

Викладений у розділі матеріал дозволив підтвердити гіпотезу відносно алгоритму формування самодіяльних громадських рухів, який універсальний і дивовижно зручний у повторенні: позаполітичні структури (релігійні, благодійні, освітянські) — профспілкові організації — політизовані об'єднання — політичні партії.

У розвитку ж самодіяльних суспільних рухів в рамках монопартійного періоду колишнього СРСР, які заклали основу формування багатопартійності, можна умовно виділити три періоди.

Перший охоплює 20-50-ті роки, коли багаточисельні політичні, молодіжні, творчі об'єднання виникли після революції первісно як самодіяльні і добровільні, але незабаром потрапили під суворий контроль партійно-державних органів, уніфікувались і втратили свою неформальну сутність.

Другий період пов'язаний з десталінізаційними процесами, «відлигою» і реформаторством кінця 50-х — першої половини 60-х рр.

Третій етап, який почався з середини 80-х, відрізнявся рядом особливостей. По-перше, лавиноподібно зростало число громадських рухів і формувань. По-друге, відбувалася швидка політизація значної їх частини, яка привела в результаті, до становлення основ багатопартійної системи.

У другому розділі «Розвиток демократії та появлення нових політичних рухів та партій у другій половині 80-х — початку 90-х років» розглядаються причини активізації самодіяльних формувань, їх характерні риси і основні етапи становлення. Приділена увага створенню блоків і коаліцій новостворених суспільно-політичних формувань, використанню ними «блокової тактики».

У розділі підкреслюється, що в рамках перебудовчого періоду достатньо відчутно в суспільному житті проявився політичний плюралізм, який вібрав у себе різноманіття теорій, поглядів, стосунків і організацій. Причому формувались ці процеси в умовах гранічно стиснутого історичного часу. Соціальні подвиги, які займали раніше десятиліття, відбулися в лічені місяці. Багаточисельні нові фронти, рухи, партії трансформувалися в суттєвий фактор соціально-політичного життя.

Причини і передумови формування даного соціального феномена коріняться як в історичних традиціях (які аналізувалися в першому розділі), так і в конкретно-історичній обстановці, яка склалася в названий період.

Увага акцентується на становищі суспільства й місці особистості в цьому суспільстві. Підкреслюється, що причини росту самоорганізуючих суспільно-політичних, громадських ініціатив і протопартійних структур безпосередньо в другій половині 80-х років пов'язані з комплексом політичних, економічних, ідеологічних, соціальних причин. Найважливішими серед яких, з одного боку, є сам процес демократизації з його суттєвим елементом, гласністю, яка створила можливість певної лібералізації суспільного життя, з іншого боку — труднощі, протиріччя і помилки самого перебудовчого періоду, що породив нестійкий економічний стан суспільства, незбалансованість протікання економічних і політичних реформ і розростання економічної і соціальної кризи. Важливо підкреслити — і це дозволить побачити специфіку причиново-наслідкових зв'язків самодіяльного руху початку 90-х років — що на цей період в СРСР склалася ситуація «подвійної кризи». Суспільство потрапило в катастрофічно складний політико-економічний стан у результаті застою (так звана «перша криза»). Але з точки зору ліквідації розкритикованої системи і створення нової, перебудова мало що зробила, тобто сама опинилася в критичному стані («друга криза»). Криза засобів — перебудови — нашарувалася на кризу суспіль-

ного організму, що зберігся. Звідси і впливає ситуація подвійної кризи, яка сильно вплинула на суспільно-політичну активність населення. І, по-третє, на базі зародків нових форм власності сформувались соціальні групи, які прагнули до представництва в органах влади і захисту своїх інтересів.

У цілому кризовий стан радянського суспільства другої половини 80-х років і пошук варіантів виходу з нього в принципово іншій політичній ситуації породили феномен суспільно-політичної активності, яка трансформувалася в різноманітні організаційні форми.

На кінець 1988 — початок 1989 року практично повністю сформувалось явище суспільно-політичного «неформалітету» як такого, проявилися його характерні риси, виокремлення яких бачиться принциповим, бо багато з того, що властиве самодіяльним структурам, пізніше «перекочувало» (хай в трансформованому вигляді) в протопартійні і партійні утворення. Аналіз найбільш типового в генезі, структурі і діяльності самодіяльних суспільно-політичних течій і груп дозволило чіткіше простежити «перехідний період» від самоорганізуючих самодіяльних форм до політичних партій. Для перших найбільш характерним було:

1. Порівняна малочисельність груп (від 3-5 до кількох десятків чоловік).

2. Відсутність поділу на «актив», «пасив» у традиційному смислі — всі в неформальній групі активісти по мірі своїх здібностей і можливостей.

3. Основна форма діяльності — спілкування учасників групи.

4. Класична організаційна форма — клуб, гурток і їх різноманітні трансформації — «союзи», «центри», «фронти» і т.ін.

5. Мета діяльності — протест, критика, основні форми роботи — мітинг, зустріч, збори. В цілому для класичної неформальної групи за деякими винятками була характерна не дуже висока культура ор-

ганізаційної роботи, недостатнє уміння консолідовано працювати поза екстремальними умовами.

6. Деяка організаційна нестійкість: у неформальних групах, як правило, найважливіше значення надавалося особистості перед колективом (або особистості лідерів). У цьому причина постійних конфліктів, розколів, міграцій.

Безумовно, названі риси по-різному, з неодинаковою силою реалізувалися в діяльності різноманітних груп, але всі вони в тій чи іншій мірі були вплетені в їх життя.

Наведені в главі статистичні матеріали, результати конкретно-соціологічних досліджень дозволили зробити висновок відносно соціального середовища, яке живить цей рух, яке майже повністю, за малим винятком, складалося із представників низьких і середніх прошарків інтелігенції, службовців, учнів і студентської молоді, які володіли великою кількістю найрізноманітнішої соціальної інформації і одночасно не брали (за винятком окремих представників творчої інтелігенції) участі ні в прийнятті політичних рішень, ні в матеріальному виробництві. Що стосується чисельності нетрадиційних самодіяльних структур, то в розділі наведені статистичні дані, викладена аргументація, яка свідчить про те, що офіційна цифра — 30 тис. груп і течій — найбільш часто вживалась в літературі, дещо приблизна і не дає реального уявлення про ті процеси, що відбуваються в досліджуваній період.

Враховуючи дані самих суб'єктів самодіяльного руху, офіційну статистику, можна стверджувати, що найбільш потужними осередками розвитку «неформалітету» стали Прибалтійський і Закавказький регіони, Україна і РСФСР, в яких в періоди дослідження наростали масові суспільні рухи, які й так уже далеко вийшли за межі неформального.

Для більшості названих регіонів була характерна локалізація найбільш потужних центрів самодіяльного руху в столицях і крупних промислових містах. Дещо інші тенденції простежувалися в Україні.

Спочатку тут в силу історичних, політичних, соціальних причин сформувалися два основних осередки «неформальної напруги» — Київ і Львів. Пізніше, на початок 90-х, локалізація самодіяльної активності стала більш складною. У главі виділені п'ять регіонів, де процеси руйнації монопартійної системи йшли достатньо автономно і користувалися впливом, відповідно, різні групи і течії.

Проведене дослідження дало змогу вичленити і описати типову структуру політизованих самодіяльних груп, більшість яких пізніше прямо або побічно трансформувалися в партійні і протопартійні форми. Як правило, такі групи включали в себе: друкований орган; теоретичний семінар; робочу групу; дискусійний клуб; бібліотеку і архів; постійні збори. У наведених «наборі» могли бути відсутніми ті або інші елементи або, навпаки, існувати ніби в нерозчленованому вигляді. Але наявність дискусійного клубу, друкованого органу і робочої групи було характерно практично для всіх.

На кінець 80-х самодіяльний рух у СРСР остаточно сформувався, ведучі позиції в ньому зайняли політизовані групи. Активна діяльність цих структур об'єктивно поставила питання про можливість їх трансформації в протипартійні рухи і партії, альтернативні КПРС. У межах 1987-1988 років така можливість здавалася безгранично малою. Однак у 1989-1990 роках у зв'язку з іншим сценарієм розвитку перебудови, ситуація склалася в іншому ключі. До створеної ще в травні 1988 року партії «Демократичний Союз» (на базі групи «Демократія і гуманізм») приєдналися десятки нових утворень партійного типу. Сформувалась тенденція, яка веде до ускладнення багатопартійності, тому що партії та протипартійні рухи не тільки заявляли про своє існування де-факто, але й практично засвоювали функції альтернативних партій.

Неформальні групи (особливо політичного спрямування), незважаючи на прогнози і в якійсь мірі несприятливі умови, все ж таки стали

джерелом і своєсвідним каталізатором створення партій і протопартійних рухів на початку 90-х років.

У другому розділі також проаналізовано основні структури, на базі яких формувались нові партії та протопартійні групи. Це Народні фронти, політичні дискусійні клуби, екологічні союзи і спілки, культу-рологічні і просвітні групи і т. ін.

Формуванню політичних партій на межі 80-90-х рр. сприяв ряд факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку: збільшення політичної активності населення; послаблення політичної та ідеологічної цензури; диференціація соціальних груп на базі формування нових форм власності; поглиблення кризи суспільства (накладення кризових явищ передперебудовчого періоду на кризові ж проявлення перебудови) і т.п.

Даний тип організації легально заявив про себе тільки на етапі розквіту політизованого самодіяльного руху, оскільки культурно-політична традиція в СРСР не сформувала в основної маси населення позитивного ставлення до наявності декількох партій, до того ж залишалася достатньо реальною можливість репресивних мір. Названі причини пояснюють, чому тільки після реабілітації майже всіх політичних в'язнів на кінець 1987 року, практичної зупинки дії статей 70 («антирадянська агітація») та 190/1 («пособництво антирадянській агітації») з'явилися перші спроби оголосити про створення політичних партій в СРСР.

У розділі викладено матеріал, який дозволяє отримати уявлення про перші нові політичні партії розваленого СРСР, їх генези, взаємозв'язки із самоорганізуючими групами, стратегічні настанови, спроби вступити в різноманітні блоки, асоціації.

До подій серпня 1991 р. основні тенденції в розвитку партій і протопартійних рухів мали такий вигляд: по-перше, відбувся кількісний зріст цих об'єднань, збільшилось число їх членів, розширилась гео-

графія діяльності. Вони стали більш багатоманітними за метою, функціями і принципами організації. По-друге, виокремилися два основних шляхи формування нових політичних партій. Перший був пов'язаний із синтезом із більшого числа дрібних самодіяльних груп і течій нових структур партійного типу. Другий — диференціація масових громадських рухів, Народних фронтів на різноманітні політичні партії. При цьому другий варіант домінував.

По-третє, на більш високий рівень піднялась організованість колишніх самоорганізуючих «неформальних» структур, які трансформувалися в партії. Названий процес проходив кількома напрямками: і «зверху» «вниз» — тобто, центр стимулював створення первинних організацій на місцях, і «знизу» «вгору», коли низові ячейки, об'єднуючись, репродукували більш крупні стійкі структури.

Про зростаючу організованість свідчив і процес створення міжпартійних блоків і асоціацій, що набрав силу.

По-четверте, чітко проявилася тенденція все більшого втягування нових партій і об'єднань у боротьбу за владу в центрі і на місцях.

П'яте, простежувалася еволюція нових політичних партій і партійних утворень вправо — від декларованого соціалістичного вибору до демократичного лібералізму.

Не виокремлюючи як самостійну тенденцію, все ж необхідно звернути увагу на серйозні протиріччя, які стосуються лідерства в партіях (між Жиріновським В. і Кривоносовим К. (ЛДП), Травкіним М. і Мурашовим О. (ДПР), Лисенко В. і Шостаковським В. (РПР та ін.), конструктивного і конфронтаційного підходу до проблем розвитку суспільства.

Поданий у розділі матеріал дозволяє відповісти на ряд принципових питань, які стосуються розвитку самодіяльних громадських рухів і нових політичних партій у другій половині 80-х — початку 90-х років.

Розділ третій «Нові партії та суспільно-політичні рухи на етапі становлення реальної багатопартійності» присвячений проблемам утворення взаємовідносин самодіяльних громадських організацій і офіційних структур, аналізу основних форм і методів діяльності нових політичних партій і рухів.

На початковому етапі становлення відносин між традиційними інститутами і нетрадиційними громадськими структурами велись суперечки про формули цих стосунків. Існувала точка зору, яка мала значне число прибічників, у відповідності з якою виникаючі об'єднання повинні були існувати лише при офіційних організаціях та установах і під їх контролем.

Тільки на початок 1991 р., коли істотно трансформувалась політична ситуація в країні, на різноманітних рівнях стала формуватися позиція, яка передбачала рівноправні партнерські стосунки. Однак вона не стала панівною.

Наполеглива боротьба за збереження в незмінному вигляді своїх керівних і імперських позицій завадила традиційним суб'єктам політичного життя своєчасно відреагувати на формування принципово нових політичних субкультур, які чинили реальний вплив на політичні стосунки.

На кінець 80-х років у країні змінився сам зміст політичної діяльності. На протязі тривалого періоду в суспільній свідомості панувала парадигма соціального прогресу, яка допускала, по суті, необмежені можливості свідомого втручання в суспільні процеси. Така постановка питання робила можливим свавілля суспільства над самим собою. Марево вимріяного суспільства, тверді орієнтири на непохитність гегемонії пролетаріату і авангардної ролі компартії підштовхували до волонтаристських дій, до втрати союзників і співчуваючих, а нерідко і прибічників.

Ця парадигма максимально направлено впливу на суспільні процеси породила і закріпила віру в необхідність єдиної політичної лінії, що привело, природньо, до уніфікованих норм політичної діяльності. За

таких умов громадсько-політичне життя країни протікало не один десяток років. Як результат — надзвичайно важкі наслідки для держави, суспільства, особистості. Синдром «єдиної політичної лінії» викривив суспільні, політичні інститути. У першу чергу — єдину с 1918 по 1988 рр. партію — комуністичну. Перехід із колишнього стану в нові політичні умови при перших зіткненнях з «поповненням» політичної системи самодіяльними суспільними організаціями. Починаючи з 1985 року, коли окремі спалахи «неформалітету» викристалізувалися в рух, стосунки між державними, громадськими організаціями і нетрадиційними структурами зазнали кардинальних змін: від замовчування і заборон, через ігнорування і невизнання, до спроб співробітництва і партнерства.

Аналіз, проведений у ході дослідження, показав, що однією з головних причин непорозуміння між першими представниками самодіяльних рухів і партійними органами постало питання про відбиття в уставних документах цих об'єднань згадування про їх роботу під керівництвом партійних організацій. Цим здебільшого пояснюється ситуація, яка склалася в 1988-1989 рр., коли більшість партійних рішень починалося словами «Про негативні прояви...»¹.

Першим кроком на шляху до обмеження всевладдя Компартії була відміна II з'їздом народних депутатів СРСР (березень 1990 р.) положення Конституції СРСР про керівну роль КПРС. Подія носила принциповий характер, оскільки означала офіційне визнання можливості оформлення інших політичних партій.

¹ О примиренческом отношении некоторых партийных комитетов Компартии Литвы к коммунистам, общественная деятельность которых противоречит Уставу КПСС. Решение Комитета партийного контроля при ЦК КПСС 18 окт. 1989 г. //Изв. ЦК КПСС, 1989. — № 11. — С. 36-40;

О позиции КПСС в отношениях с общественно-политическими организациями и движениями. Постановление Политбюро ЦК КПСС 24 янв. 1991 г. //Там же. — 1991. — № 2. — С. 25-26; Витте О. Активность вне регламента: что стоит за участием членов КПСС в неформальных организациях //Полит. образование. — 1989. — № 13. — С. 7-12.

Співставлення і аналіз документів і матеріалів партійних (КПРС) організацій різноманітного рівня дали підстави для виокремлення серйозного протиріччя, яке мало місце в практиці партроботи на межі 80-90-х років. Мова йде про розрив між тим, що повинно бути і тим, що є: декларувалась готовність КПРС до співпраці, але реально партія стояла на охоронних позиціях, розглядаючи суспільно-політичні новостворення в крайньому разі як перешкоду в здійсненні перебудови.

Нечіткість поставленої мети і затягування періоду визначення позицій щодо нових суб'єктів суспільно-політичного життя привели до вкрай негативних наслідків для самої КПРС. Проведений у розділі аналіз її взаємовідносин із самодіяльними новоствореннями дозволив виділити декілька своєрідних етапів:

- а) замовчування процесу формування самодіяльних рухів;
- б) деяке загравання і тактика потурання по відношенню до всіх без винятку самоорганізуючих суспільно-політичних структур;
- в) прийняття суворих, не завжди відповідаючих ситуації рішень;
- г) як результат — різке зниження авторитету і впливу правлячої партії.

Динамічність і гнучкість в діяльності самодіяльних структур дозволили їм працювати на випередження, в значній мірі стимулюючи розвиток політичних подій. У розділі просліджується алгоритм проведення значних політичних акцій, прийняття важливих законів, які стимулювались новоствореними структурами, а не традиційними суб'єктами суспільно-політичного життя.

У цілому КПРС, еволюціуючи разом з процесом початої нею перебудови, виявилася не готовою до розв'язання проблем, які привнесла виникаюча багатопартійність. Аналіз взаємовідносин інших традиційних суб'єктів суспільно-політичного життя з новими самодіяльними організаціями і рухами також засвідчує про неготовність як перших, так і других до встановлення партнерських відносин.

Аналізуючи різноманітні проблеми взаємодії і співіснування традиційних і нетрадиційних суспільно-політичних структур на межі 80-90-х рр. не можна не відзначити, що при всій їх первісній альтернативності «офіційні власті» і опозиція найчастіше дзеркально відбивають одне одного. Треба відмітити, що відкриття такої закономірності належить ще Марксу К., який описав її ще на перших фазах розвитку пролетарського руху: «Застаріле прагне поновитися і усталитися у рамках знову посталих форм.»¹ Схожу тенденцію виокремив в Росії Герцен О.: «Помічено, що в опозиції, яка відкрито бореться з керівництвом, завжди є щось від його характеру, але в зворотньому смислі», «Комунізм — це російське самодержавство навпаки»².

Проводити прямі аналогії мабуть не правомірно. Однак вже на початку формування багатопартійності в СРСР, виявлялися схожі тенденції «дзеркальності». Опонуючі сили досить часто діяли в «традиціях КПРС» у той час як сама компартія і її відгалуження «поновлювалися у знову з'явлених формах».

Форми політичної діяльності самодіяльних громадських новостворень і політичних партій при ближчому їх розгляді, виявилися вельми мінливими і динамічними. Їх трансформація відбулася паралельно із трансформацією самих рухів. Враховуючи, що формування багатопартійності пройшло у своєму розвитку декілька етапів, то і форми політичної діяльності її суб'єктів змінювались у відповідності з цими етапами.

На першому, який можна визначити як передпартійний (1988 - початок 1990 рр.), методи і форми діяльності еволюціювали від мало-

¹ Маркс К. Письмо Фридриху Больте. — Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. — Т. 33. — С. 279.

² Козлова М., Плимак Е. Драма реформ и революций //Свободная мысль. — 1992. № 11. — С.13.

чисельних зборів до масових мітингів, від теоретичних дискусій до боротьби за депутатські мандати.

Другий етап (весна 1990 — серпень 1991 р.) — стадія початкової багатопартійності — додав масове виникнення невеликих за чисельністю політичних партій, які в значній мірі зберегли методи, але й розширили палітру форм діяльності. Застосовувались такі засоби як страйки, акти громадського непослуху, пікетування.

Восени 1991 року, коли почався етап складання реальної багатопартійності, видозмінилися і форми діяльності нових суб'єктів політичного життя. Партії і протопартійні структури перейшли до проведення політичної, пропагандистсько-агітаційної роботи серед населення, спробували ввійти в страйкоми і місцеві органи самоуправління, висували своїх кандидатів на виборах. Яскраво проявилася взаємодія різноманітних партій, рухів, об'єднань на спільній або коаліційній платформі, прагнення до встановлення або закріплення зв'язків з представниками інформаційних та інших служб західних держав.

Торкаючись різноманітних методів і форм функціонування нетрадиційних суспільних рухів і політичних партій необхідно відзначити, що їх дії відбивалися і конкретизувалися особливостями соціуму. Найважливіші серед них — поліетнічність, поліконфесійність і поліпартійність, а в ряді випадків — наявність і вплив діаспори, яка надає матеріальну підтримку, зарубіжні контакти, видавничі потужності, обладнання і т. ін.

Іншими словами, не може бути зведена вся різноманітність методів і форм діяльності самоорганізуючих структур до якогось єдиного зразка або моделі. Звідси і неможливість єдиного шаблону в підході до аналізу діяльності нетрадиційних суспільних формувань.

Аналіз діяльності нових партій і громадсько-політичних рухів свідчить про те, що постійна інтеграція альтернативних структур у політичну систему суспільства характеризується різними рівнями.

Перший рівень — епізодична участь в масових заходах (мітингах, демонстраціях, пікетуваннях і т.п.). Ці виступи в значній мірі носили стихійний характер, хоча й суттєво впливали на внутріполітичну обстановку, на громадську думку.

Другий рівень активності проявився в роботі вже відносно стійких громадсько-політичних організацій і рухів, які здійснювали більш-менш постійну діяльність, розповсюджуючи свої альтернативні концепції, проводячи заплановані акції і програми. Цей рівень активності свідчив про перетворення новостворених суспільно-політичних структур у реальну політичну силу і часто передував спробам почати парламентську діяльність. На цьому етапі вони вже включалися в політичну боротьбу поряд із традиційними партіями і організаціями.

Третій рівень активності — перехід до нього в рамках досліджуваного періоду тільки визначився — обов'язкова участь у роботі місцевих і центральних органів влади й управління як офіційних представників різноманітних партій і рухів.

Реальна багатопартійна система в більшості регіонів колишнього СРСР ще не склалась. Серпень 1991 р. повернув вектор руху до такої системи, але мало змінив ступінь наближення до неї. У рамках досліджуваного періоду вибори і формування органів влади не проходили ще на багатопартійній основі, політичні партії були ізольовані від механізму прийняття державних рішень.

Окремі випадки використання рекомендацій і пропозицій тих або інших партій не змінювали ситуацію в цілому.

Віддаленість партій від важелів влади, внутрішня неоднорідність, амбіційність лідерів і в більшості своїй невизначені форми і методи діяльності гальмували процес формування реальної багатопартійності.

На завершення формуються підсумкові висновки дослідження, головними з яких є:

— друга половина 80-х — початок 90-х років позначилися появою масових самодіяльних громадських течій та рухів, які перетворилися у впливовий фактор суспільно-політичного життя СРСР періоду його кризи та розпаду;

— існує дві основні групи причин формування позначеного явища. По-перше, це стан суспільства, а по-друге — положення особистості в цьому суспільстві. Події ж 1985 року лише прискорили своєрідний «вибух» соціальної активності. Причини коренилися у самій суті радянської суспільно-політичної системи і визріли значно раніше перебудовчого періоду;

— у переважній більшості регіонів колишнього СРСР, до яких належить і Україна, лише формується, а не відроджується громадянське суспільство. Проходить цей процес в умовах якісно іншого економічного та соціального контексту, ніж на Заході;

— структурування самодіяльних громадських об'єднань та груп проходило в діапазоні значної відмінності. Якщо на початку, у 1985-1987 роках, процеси проходили багато в чому ідентично, то з часом, у кінці 80-х, їх специфічність зростала, що пояснює принципову неоднаковість політичних ситуацій у колишніх республіках СРСР під час його розпаду. Особливості формування багатопартійності помітно виявилися в Україні, де після проголошення самостійності склалася якісно нова ситуація у суспільстві. Нові політичні партії, що встигли скласти лише попередні, загальні програми та не мали механізмів їх реалізації, не змогли відразу перетворитися в повноцінні суб'єкти політичної системи й помітно еволюціювали в бік зниження своєї ролі;

— помітно виявилися дві основні тенденції становлення нових політичних партій у період, що досліджується, це:

1) трансформація та організаційні перетворення існуючих гуртків та груп по шляху їх політичного та ідеологічного самовизначення;

2) роздріблення, а часом і протидія окремих масових громадських рухів та течій.

— глибинна, суттєва спадкоємність нових політичних партій та їх «дорадянських попередників», дослідженням не виявлена. Спадкоємність спостерігається, як правило, лише у межах використання назв, гасел, декларативної орієнтації на ті чи інші верстви населення;

— утворення нових політичних партій не стримало зниження політичної активності переважної більшості населення, яка проявилася на етапі розпаду СРСР, після посилення всебічної кризи. Сформувався справжній політичний абсентизм, який підкреслив своєрідний парадокс — вибух політичної активності партій в умовах всебічної політичної апатії. Таке становище пояснюється не лише внутрішніми причинами. Східне положення суспільства, хоча й в принципово інших політичних, економічних та соціокультурних умовах, характерно і для багатьох цивілізованих західних країн.

Основні положення і висновки дисертації знайшли своє відображення в таких публікаціях дисертанта:

1. О некоторых тенденциях в деятельности общественных организаций вузов //Тезисы областной научно-практической конференции «Социально-правовые основы функционирования высшей школы в условиях перестройки». — Харьков, 1989. — С. 25-26.

2. Проблема регулирования поведения людей в условиях нетрадиционных проявлений социальной активности //Тезисы республиканской научно-практической конференции «Человеческий фактор в условиях перестройки и обновления социалистического общества». — Донецк, 1989. — С. 61-62.

3. О некоторых нетрадиционных формах проявления социальной активности интеллигенции //Тезисы областной научно-практической конференции «Пути перестройки идейно-политического воспитания научно-технической интеллигенции». — Харьков, 1989. — С. 39.

4. К вопросу об истории взаимоотношений ВЛКСМ и неофициальных молодежных структур. //Раздел монографии «ВЛКСМ: история и современность». — Харьков, ОК ЛКСМ Украины, 1989. — 1,1 п.л.

5. Митинговая демократия и ее роль в формировании политической культуры: организационный и идеологический аспекты. //Раздел монографии «Политические клубы и новое политическое мышление», Харьков, 1990. — 0,7 п.л.

6. К вопросу о нетрадиционных формах социальной активности студенческой молодежи. Деп. в НИИ ВШ, 11.03.90, № 609-90. — 0,8 п.л.

7. Самодеятельные общественные организации: роль и возможности в формировании политической культуры молодежи //Сб. науч. трудов ХГПИ. — Харьков, 1990. — С. 94-107.

8. Студенчество и «неформальные» образования: результаты социологических исследований //Материалы всесоюзной научно-практической конференции «Правовая и политическая культура молодежи в условиях радикальных экономических реформ». — Омск, 1990. — С. 39-45.

9. Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты. //Монография. — Харьков, Облполиграфиздат: 1991. — 10,7 п.л.

10. О некоторых особенностях формирования мировоззренческой культуры молодежи в современных условиях. Деп. в НИИ ВШ, 29.01.91, № 106-91. — 1,5 п.л.

11. Некоторые аспекты преподавания гуманитарных дисциплин в условиях формирования многопартийности на Украине //Тезисы международной научно-теоретической конференции «Проблемы развития федерации и высшая школа». — Харьков, 1991. — С. 113-114.

12. Женсоветы в системе общественных организаций //Тезисы областной научно-практической конференции «Пути совершенствования производственного и семейного быта женщин». — Харьков, 1991. — С. 12-13.

13. Исторические этапы развития самостоятельных общественных формирований в СССР //Методические рекомендации. — Харьков: Знание, 1991. — 1 п.л.

14. Некоторые тенденции формирования многопартийности на Украине //Тезисы республиканской научно-практической конференции. — Донецк, 1991. — С. 74-76.

15. Трансформация политического сознания населения в условиях складывания многопартийности //Тезисы республиканской научно-практической конференции «Социальные и правовые аспекты деятельности высшей школы в условиях обновления. — Харьков, 1991. — С. 64-67.

16. К вопросу об использовании документов и материалов новых политических партий и движений при чтении курса «Политическая история XX века» //Материалы межвузовской конференции «Общечеловеческие ценности — основа гуманизации преподавания социально-политических дисциплин в педагогическом вузе». — Киев, 1991, — С. 75-76.

17. Формирование самостоятельных общественных движений: тенденции и перспективы. Деп. в ИНИОН АН СССР, 4.12.91, № 45683. — 3,5 п.л.

18. Демодитизация образования и отношение к ней новых политических партий и движений. Деп. в НИИ ВШ, 16.01.92, № 15-92. — 1 п.л.

19. Об особенностях развития молодежного движения в странах Восточной Европы в современных условиях //Материалы международной научно-практической конференции «Молодежная политика: опыт, проблемы, перспективы», Киев, 1992, С. 50-53.

20. Новые общественно-политические формирования и вопросы социальной защищенности студентов //Тезисы научно-практической межвузовской конференции «Высшая школа в социально-экономической и политической системе общества». — Харьков, 1992. — С. 4-5.

21. Формування багатопартійності в Україні: проблеми та досягнення //Тези республіканської науково-практичної конференції «Формування загально-людських ціннісних орієнтацій». — Одеса, 1992. — С. 163-165.

22. Трансформація політичної свідомості молоді в умовах багатопартійності /Науково-методичний зб. «Нові технології навчання». — Київ, 1992. — С. 103-107.

23. Проблеми відродження й розвитку українського села в документах нових політичних партій та рухів //Тези республіканської науково-практичної конференції «Сучасне село України: шляхи виходу з кризи». — Умань, 1992. — С. 56-57.

24. Словарь социологических и политологических терминов. — Киев. — 1992. — 1,3 п.л. (в соавторстве).

25. Словник соціологічних і політологічних термінів. — Київ: Вища школа, 1993. — 1,3 д.а. (у співавторстві).

26. Становлення багатопартійності в Україні та територіально-диференційний прогноз її подальшого розвитку //Матеріали республіканської науково-практичної конференції «До нової України — шляхом реформ». — Київ, 1992. — С. 3-5.

27. Parties in the Political system of a modern society: problems of interaction //Business communication and mass media. — Zagreb. — 1992. P. 151, 164-165 (англ. яз.)

28. Становлення багатопартійності в Україні: до історіографії питання //Матеріали всеукраїнської науково-методичної конференції «Політична думка в Україні: минуле і сучасність». — Київ, 1993. — С. 3-8.

29. Харьков: общественно-политическая ситуация (фрагменты аналитического обзора) //Тезисы научно-практической конференции «Харьков — XXI век». — Харьков, 1993. — С. 124-125.

30. Формирование молодежной политики новых политических партий и движений в Украине. //Тезисы международной научно-практической конференции «Человек и политика». — Харьков, 1993. — С. 155-156.

Здано до набору 1.12.93. Підписано до друку 27.12.93.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Друк. офсетний. Умовно-друк. арк. 2,09.
Тираж 100 пр. Зам. 2167
Друк. МАК «Катран».
310003, Харків, Костюринський пров. 2.

286574

Ab 29.111

AB 29.111